

Homonymie a polysémie v diachronním pohledu na českou slovní zásobu

Workshop Žďárek – Jilemnice 29.–31. 5. 2009

František Martínek (fmart@seznam.cz)

0.1 Příklady částečné homonymie:

knihař *m* ‚knihtiskař‘ resp. ‚knihupec‘; knihař *f* ‚knihovna‘
ranc ‚zavazadlo, batoh‘; *ranc* ‚výkupné‘

0.2 Pozdější tvarové a hláskové rozlišení:

suchota ‚sucho‘; ‚souchotiny‘

0.3 Východiska:

„homonyma vznikají jednak sémantickou divergencí, jednak tvarovou konvergencí“

(Havlová 1999: 107)

rozpad polysémie na homonymii (*kluk*, *kosa*) je mnohem častější než splývání homonym
v mnohoznačné slovo

(např. Němec 1968: 10n.)

1. kopa – kupa apod.

1.1 V **Jungmannově Slovníku česko-německém** je *kopa* (s variantou *kůpa*) polysémií lexém
s významy: a) ‚kopec, hromada země nakopaná nebo nanešená‘;

b) ‚hromada neb kopec čehokoli‘;

c) ‚počet šedesáti znamenajících‘;

d) ‚jistá summa peněz‘;

e) ‚rána, fláka ferulí na zadnici‘;

kupa jsou tři homonyma:

I. *kupa* slc. ‚nádoba‘ (z něm. *Kufe*);

II. *kupa* ‚kopa, hromada‘ [i s přeneseným významem ‚skupina (lidí)‘];

III. *kupa* [‚kupole‘] s jediným dokladem z Rohnova slovníku.

Významovou strukturu polysémiího lexému *kopa* Jungmann zcela převzal ze slovníku
Václava Jana Rosy.

1.2 **Příruční slovník jazyka českého** zavedl, že *kopa* jsou tři homonyma:

I. *kopa* 1. ‚šedesát kusů‘; 2. ‚(velké) množství, mnoho, kupa‘; 3. ‚někdejší jednotka
peněžní rozdělená původně na 60 [...] grošů‘; 4. *sázeti někomu kopy* ‚vypláceti rány‘;

II. *kopa* (zř. *kůpa*) ‚hromada, kopec něčeho, kupa‘;

III. *kopa* ‚povedený, vychytralý člověk, čtverák‘.

Naopak *kupa* je podle něj polysémií slovo:

kupa 1. ‚kuželovitá n. oválná hromada něčeho‘;

2. ‚značná skupina předmětů‘;

3. expr. ‚značné množství‘.

Tak to opsal i **Slovník spisovného jazyka českého**: u hesla *kopa* I má výše uvedené významy

1, 3 a 2, výklad dalších homonym zde odpovídá *PSJČ* včetně varianty *kůpa* (I A–M, s.

946); v hesle *kupa* jsou do 2. významu spojeny výše uvedené významy 2 a 3 a dále jsou

přidány speciálnější významy:

3. ‚vrch se zaobleným, skoro plochým temenem‘;

4. meteor. ‚kumulus‘.

Členění v podstatě přejal i **Slovník spisovné češtiny**.¹

¹ Údaje v *Internetové jazykové příručce* zavádějící: u hesla *kopa* se rezignuje na lexikografický popis; *kupa* 1. ‚vyrovnaná, zaoblená hromada‘ a 2. expr. ‚skupina předmětů, množství něčeho vůbec‘; s poznámkou, že [pouze] ‚ve významu zaoblená hromada lze užít i tvar kopa‘. Problematické výklady etymologických slovníků.

1.3 Zamyšlení místo výsledků

1.3.1 Spojení *kopa dětí / kupa dětí* má v tištěných slovnících odlišné stylistické značení a odvozuje se jednou od hromady (snad něčeho nakopaného), jednou od šedesáti kusů.

1.3.2 Spojení *veselá kopa* – germanismus, nebo metafora (kalkovaná?, srov. také *hromádka neštěstí*). Oslabení původní motivace (srov. *kumpán?*) zřejmě vede ke **spojení s jiným významem** (,hromada‘).

1.3.3 (Potenciální) polysémie v **různých** jazykových systémech:

- stč. *kupa* ,kád‘, (větší) nádoba‘;

- stč. *kupa* (stavitelský termín) ,klenutá kopule chrámu‘ (viz výše Jungmann/Rosa; doloženo v Rohnově slovníku).

2. Polysém, nebo homonyma? *plucar*

„Pracujeme-li s historickými slovníky různých typů, může nás zarazit takovýto zdánlivě rozporný jev: nezřídka slovník menšího typu zpracovává jako dvě homonyma ty lexikální jednotky, které slovník většího typu spojuje v jedno heslo polysémií. Ale nejde tu o rozpor. Spíše o jistou pravidelnost: čím rozsáhlejší, úplnější materiál slovní zásoby analyzujeme, tím větší je pravděpodobnost, že objevíme sémantický mezičlánek, který spojí domnělá homonyma v jeden polysémií celek. Proto historická lexikologie, která pracuje s bohatým starobylým lexikálním materiálem a má v evidenci modely sémantických posunů [...], může významně přispět k řešení základního etymologického problému – k problému homonymního či polysémiího původu sporné lexikální jednotky.“ (Němec 1979: 329)

2.0 Příklad:

Slovník ruského jazyka XI.–XVII. století považuje slova *dernъ* s významy ,**drn**‘ a ,**přísaha**‘ za homonyma, ve starém jazyce však šlo o polysémií lexikální jednotku: při přísaze nazývané *dernъ* měl přísahající na hlavě drn coby předmět symbolizující hrob (dotyková magie), aby měl na paměti, že v případě křivé přísahy se nad ním zavře země. (Němec 1990: 163n.)

2.1.1 Objevuje se „sémantický mezičlánek“ pouze ve výchozím, nebo i v přijímajícím jazyce?

PSJČ i *SSJČ*: *plucar* 1.,hliněný džbán n. jiná baňatá nádoba‘; 2. ,tykev obrovská‘ Newerkla – jako dvě homonyma

Čeština doby střední:

Ve významu ,dýně, tykev‘ je slovo doloženo (v různých hláskových podobách) z děl Rešeliových (ze slovníku i z knihy *Jesus Sirach*), z díla Veleslavínova, Komenského, Rosova, Vusínova atd., tedy převážně ze slovníkových zdrojů. Ve významu ,nádoba, kamenný džbán‘ je *plucar* doložen z *Rakovnické vánoční hry* (Ed. S. Souček. Brno: FF MU, 1929) z konce 17. století a jako české citátové slovo z latinského textu studentské písně z r. 1745.

2.1.2 Hledání společného významového východiska ústí v následujícím citátu z Machkova etymologického slovníku ve sporné tvrzení: „Z něm. *Plutzer*; ,původní význam něm. i český je dýně, turek (z nich se dělaly džbány)‘. Šmilauer.“ Dělaly se totiž ještě v raném novověku džbány z dýní?

Ale: sémantický mezičlánek nemusí mít v češtině původ v tom, že dýně sloužily jako materiál pro džbány, ale v pouhé **podobnosti** obou věcí. Tak se dostáváme ke společnému významovému východisku ,**velký baňatý předmět**‘. Není nutné prokázat, že významový přenos proběhl v obou jazycích na základě reálné zkušenosti s výrobou džbánů z dýní.

3. fedrovat

3.0 Neproblematický příklad: *spíž/špíž*

Známe zúžený význam **,místo, kde se skladují potraviny‘**.

Z (původního) širšího významu **,zásoba‘** (tedy ne již **,místo, kde se zásoby skladují‘**) se však vyvinulo také středněčeské *spíž* **,materiál na výrobu zvonů‘** (novočeské *spěž*, viz *SSJČ*), patřící k řemeslnickému slangu.

3.1.1 Sloveso **fedrovat** – v běžných českých slovnících jako polysém:

1. **,podporovat, zvýhodňovat někoho/něco (především z protekce, nečestně apod.)‘;**
2. **,těžit (horninu)‘**

Střč. též **,zásobovat (koho čím)‘** a další významy.

Co je zde „sémantickým mezičlánkem“? **,usilovné provádění činnosti‘?**

3.1.2 Dnešní běžné užívání:

- velmi obecný význam **,provádět usilovně nějakou činnost‘;**
- významová neprůhlednost;
- inherentní expresivita (forma zřetelně ukazuje na přejaté slovo);
- vliv lexikálních subsystémů (sloves s podobným významem a nezřídka i formou + původem).

3.1.3 Pokus o **sémantickou analýzu** dnešního užívání slovesa *fedrovat* (na základě dokladů z internetových diskusí apod.; doklady jsou uvedeny především u sporných příkladů):

I. *fedrovat* expr. **,provádět usilovně nějakou činnost‘**, a to:

1. „ládovat“

a) **,přikládat do kamen‘**(srov. zvukově podobná slovesa *futrovat, fajrovat*)

- k tomu přenes. **,rozpalovat, žhavit‘**: *Nova ten kanon bude ještě chvíli fedrovat a topit pod kotlem zítra nepřestane.*

b) **,zásobovat (co čím)‘, ,dodávat (co kam)‘**; příklady užití:

- „dodávat“ (elektřinu, plyn, teplo /fakult. kam/): *Pokud nebude váš elektroměr „chráněný proti zápisu“ (půjde fedrovat elektřina do sítě a měřák se bude točit při tom na druhou stranu), pak můžete zneužít i ČEZ jako zařízení k vyrovnávání výkyvů. - A tak se vyšší regulační stupně stále snaží „fedrovat“ své předpokládané množství tepla.*

- „vyživovat, krmit“: *Slepice můžeme zavřít do hal a fedrovat je antibiotiky. – Roste jako z vody, tož ho musíme fedrovat, aby nebyl jak lunt! – Jsem pro to, kobyly během posledního trimestru začít fedrovat cca o 1/3 větším podílem jaderného krmiva než v prvních 2 trimestrech.*

- „ukládat (výživu do zásoby)“: *Otevřená inzulínová vrata tedy znamenají pro sval pokyn „je klid, fedrovat do zásob, bude hůř“.*

- (ojed.) „s námahou nést“: *Granule nedodám k tomu, co budu fedrovat odpoledne z práce.*

c) (ojed., zobecněné) **,konat práci usilovně‘**: *Nemusí makat, fachat, fedrovat,/ ba ani spouštět mašinu,/ nechat se šéfem pucovat/ za každou blbou kravinu. (písňový text)*

2. **,těžit (uhlí apod.)‘**

3. „vychvalovat, doporučovat“ **,podporovat, prosazovat (koho, co: člověka, myšlenku)‘** (srov. ob. „tlačit“)

- „zviditelňovat (co)“ *Tuhle povídku budu fedrovat, kudy budu chodit.*

- významově neurčité („prosazovat /myšlenku/“?): *Můžeš stát za těmi, kteří takhle kydají na tramping a mají dokonce odvahu to fedrovat ve filmu?*
- i bez předmětu („lobbovat“?): *ne proto, že bych fedroval* (srov. také 1a);
- jiná valence: *Je potřeba do toho pořád fedrovat a tlačit, jinak se nic nezmění.* (srov. také 1a).

4. (ojed.) **provádět felaci**: pouze jako významová definice, viz http://is.muni.cz/th/183991/pdf_m/Priloha_-_Pavel_Micka.doc

II. *fedrovat* expr. **pružit** (ojed., srov. něm. *Feder* ‚pero‘ a také č. *fedrpuš*)

4. **Splývání homonym (stará a střední č.):**

šuba (čuba) ‚kožich, kožešinový plášť‘

čupka/čubka (?) I ‚fena‘, přen. ‚žena lehkých mravů‘

čupka II ‚ryba pražma‘

5. **Pokus o shrnutí**

Rozhodnutí, zda slovo/slova ve slovníku zpracovat jako polysémní slovo, nebo jako homonyma, závisí na:

- typu slovníku: úkolem historického slovníku je hledat (a strukturou hesel ukazovat) společná východiska;
- požadavcích na zpracování slovníku: menší rozsah a povrchnější zpracování znamená menší šanci upozornit na významové vztahy – buď více samostatných hesel bez naznačení významových vztahů, nebo sloučení homonym do jednoho hesla;
- přehlednosti významové struktury daného slova – u velmi obecných (neurčitých) významů, tj. částečně i při popisu jevů mimo jazykový systém (srov. *fedrovati* v současné češtině), je patrně nejvhodnější najít velice obecný společný významový rys a popsat slovo jako polysém.

Literatura (výběr):

HAVLOVÁ, E.: Homonyma v etymologických slovnících. In: Hladká, Z. – Karlík, P. (eds.): *Čeština – univerzália a specifika*, Brno: Masarykova univerzita, 1999, s. 107–116.

NĚMEC, I. *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha: Academia, 1968.

NĚMEC, I. Kritéria jinoslovanského původu slov ve slovanské etymologii. *Slavia*, 1979, roč. 48, č. 4, s. 329–331.

NĚMEC, I. Magisches Denken und die archaische Schicht des Wortschatzes. In: *Croatica, Slavica, Indoeuropäea – Wiener Slavistisches Jahrbuch. Ergänzungsband VIII*. Wien 1990, s. 163–170.

NEWERKLA, S. M. *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch*. Frankfurt am Main (...): Peter Lang, 2004.